

ABU ALI IBN SINO VA UNING FALSAFIY QARASHLARI

Jurayev Sherali Soibnazar o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

e-mail: sherjon191@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida Abu Ali ibn Sinoning hayoti va falsafiy qarashlari qisqacha yoritib berildi. X-XI asrlarda yashab ijod qilgan buyuk faylasuf va tabib Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida ruh, aql, ilohiy va lazzat tushunchalari tahlil qilindi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlarining ahamiyati bugungi kunda beqiyos ahamiyatga egadir. Faylasuf o'zining ko'p tarmoqli mahsuldor ijodi, boy merosi bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta rol o'ynadi. Shu jumladan, bugungi kunda yurtimizda Ibn Sino ilmiy merosini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: *aql, axloq, baxt-saodat, lazzat, insoniylik, fazilat, nafs, sabr-toqat, saxiylik, g'ayratlilik.*

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования кратко описываются жизнь и философские взгляды Абу Али ибн Сины. В философских воззрениях великого философа и врача Абу Али Ибн Сины, жившего и творившего в X-XI веках, анализируются понятия духа, разума, божественности и вкуса. Значение философских взглядов Ибн Сины сегодня несравнимо. Философ своим многогранным творчеством и богатым наследием сыграл большую роль в развитии мировой культуры. В частности, сегодня в нашей стране большое внимание уделяется изучению научного наследия Ибн Сины.

Ключевые слова: *интеллект, нравственность, счастье, удовольствие, человечность, добродетель, похоть, терпение, великодушие, усердие.*

ABSTRACT

This study briefly describes the life and philosophical views of Abu Ali ibn Sina. In the philosophical views of the great philosopher and physician Abu Ali Ibn Sina, who lived and worked in the X-XI centuries, the concepts of spirit, mind, divinity and taste are analyzed. The significance of the philosophical views of Ibn Sina today is incomparable. The philosopher, with his multifaceted work and rich heritage, played a big role in the development of world culture. In particular, today in our country much attention is paid to the study of the scientific heritage of Ibn Sina.

Keywords: *intelligence, morality, happiness, pleasure, humanity, virtue, lust, patience, generosity, diligence.*

KIRISH

Oʻrta asrlarda Sharq olamida yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning ilmiy merosini chuqur muhokama qilish va anglash, uning zamonaviy sivilizatsiya tarixida tutgan oʻrni va roliga baho berish bugungi kun falsafasining dolzarb masalalaridan biridir. Ana shu bebaho ilmiy merosni yanada teran tadqiq etish va ommalashtirishga qaratilgan saʼy-harakatlarga yangi turtki berish, Sharqning ulugʻ allomalari tomonidan amalga oshirilgan kashfiyotlar zamonaviy ilm-fan va taraqqiyot uchun naqadar dolzarb va zarur ekanini ochib berishning ahamiyati ham shunchalik muhimdir.

Abu Ali ibn Sino Oʻrta asrlar madaniyati daholari qatoriga kiradi, ularni oʻz ruhiyati, kuchi qomusiy aqli, ilmiy-falsafiy intilishlari va talablari bilan uygʻonish davrining buyuk mutafakkirlari bilan qiyoslash mumkin. Ularning asarlarida ilmiy teranlik, tabiatni oʻrganishdagi tajribaga asoslangan ijodiy yechim, falsafiy tahlil kengligi, mehnatkash inson manfaati haqida qaygʻurish chuqur va uzviy bogʻliqligi koʻzga tashlanadi. Koʻp tomli qomusiy “Shifo” hamda mashhur 5 kitobdan iborat “Tib qonunlari” asarlari buning yaqqol isbotidir. Oʻz asarlarida mantiqiy madaniyat yutuqlarini umumlashtirib hamda ularni oʻzining shaxsiy yangiliklari bilan toʻldirilgan holda, Ibn Sino YUNESKO ning Bosh konferensiyasini XX sessiyasi qarorida koʻrsatib oʻtilganidek, falsafa, mantiq, tibbiyot, tabiatshunoslik, sotsiologiya, adabiyotshunoslik, tilshunoslik sheʼriyati rivojlanishiga oʻzining ulkan hissasini qoʻshib, dunyoning barcha mamlakatlarida ilm-fan taraqqiy etishiga katta taʼsir oʻtkazgan

Ibn Sino davridan keyin 10 asr vaqt oʻtdi. Bu davr ichida falsafa va ilm-fan oldinga salmoqli qadam tashladi: falsafaning yuqori shakli-dialektik va tarixiy materialism vujudga keldi, fan atom sirini ocha oldi, hamda uning kuchini insonga xizmat qilishga erisha oldi. Barcha tirik jonzotlarni maqsadli ravishda boshqarish imkonini beradigan irsiyat kodi topildi. Biologiya jonsizdan jonlini sintez qilish boʻsagʻasida turibdi, tabobatda profilaktika va kasallikni davolashning oʻta yangicha uslublari va nazariyasi ishlab chiqildi, kosmik parvozlar oddiy hodisaga aylandi va boshqa koʻplam inson ongi shu tariqa rivojlandi. Bugungi kunda Ibn Sinoning qarashlaridagi koʻplab narsalar zamonaviy tushunchalarga hamohangligi va dolzarbligini bilan ajralib turadi. Uning goʻyalari zamonaviy ilmiy bilimlar xazinasiga ham kiritilmoqda. Uning olamning abadiyligi hamda materiya buzulmasligini taʼminlovchi atributlar haqidagi gʻoyalari, tabiiy qonuniyat, hodisalarining sababli bogʻliqligi va umumiy oʻzgaruvchanligi, olamni anglash va boshqa gʻoyalari bunga misoldir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mustaqilligimiz tufayli yurtimizda sharq allomalarining ilmiy merosini o'rganishga e'tibor kuchaytirilgan. Jahonning turli kutubxonalarida Abu Ali ibn Sino asarlarining qo'lyozmalari saqlanadi. Shu jumladan, yurtimizda O'zbekiston FASHI da alloma qalamiga mansub 50 asarning 60 ta qo'lyozmasi mavjud.

Ushbu maqola bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar jarayonida asosan arab tilida yozilgan adabiyotlardan foydalanildi. Jumladan "اشارات و تنبيهات", ابن سينا, 1332 "Al-Ishorat va at-tanbihot" asari va bu asar asosida yozilgan muhokamalar va Ibn Sinoning ilmiy asarlarini tarjima qilib, bugungi kunda ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shayotgan buyuk tadqiqotchilarimizning ilmiy maqolalaridan keng foydalanildi.

Ibn Sinoning g'oyalari rivojini va qarashlari evolyutsiyasini tushunish uchun uning 20 tomlik "Kitab al-Insaf" ("Adolatlilik kitobi") ayniqsa muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ming afsuski, u yo'qolib ketgan. O'zining oxirgi asarlaridan bo'lgan "Mubaxisat" ("Bahslar") kitobining kirish qismida olim shunday yozadi: "Men "Insaf" ("Adolat") nomli kitob yozdim. Bu kitob men olimlarni 2 guruhga bo'ldim: sharqliklar va g'arbliklar. Ular doimo bahs-munozara yuritishadi. Har bir bahsda men ularning qarama qarshi fikrlarini ko'rsataman va shundan so'ng ushbu masalaning adolatli yechimi yo'lini ko'rsataman. Kitobda taxminan 28 ming ta muammo ko'rib chiqilgan"¹.

Mazkur maqolada prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning nutqlari va asarlari tadqiqotning metodologik asosi sifatida olindi. Abu Ali ibn Sinoning "Al-Ishorat va at-tanbihot" asarini o'rganishda tarixiylik metodi asosida tahlil qilindi. Maqolani yoritish jarayonida mantiqiylik, ob'yektivlik, tizimlilik metodlaridan foydalangan holda baxt-saodat masalasining qiyosiy tahlili ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Sinoning, ayniqsa insonparvarlik konsepsiyasi o'ta dolzarb bo'lib, uning asosiy mazmuni ruhiy va jismoniy sog'liq haqida qayg'urishga qaratilgan.

"O'tmishga ehtiromlar bilan qarash, Engels ta'rifi bilan aytganda, chinakam ma'rifatparvarlik belgisidir"². Sharq meditsinasi IX – XI asrlarda o'z taraqqiyotining yuqori bosqichiga ko'tarilgan bir paytda Abu Ali ibn Sino tom ma'noda universal zakovati bilan ilm – fan rivojiga ulkan hissa qo'shdi desak yanglishmagan bo'lamiz. Olim o'z davrida turli sohalarda erishgan ilmiy yutuqlarni falsafiy umumlashtirish,

¹ Abu Ali ibn Sina. Избранные произведения: т. 1980. Отв. Ред. М. Диноршоев. – Душанбе, Ирфон, 1980

² Abu Ali ibn Sinoning sog'liqni saqlashga doir risolalari. – T.: FAN. 1978. 3-bet

ularni izchil bayon etish va tartibga solish bilan birga, fanning turli masalalarida ajoyib yutuqlarni qo'lg'a kirita oldi. Faylasuf o'z davri uchun ilg'or g'oyalarni olg'a surdi. Mutafakkirning serqirra ijodi, hayoti va ilmiy faoliyati keng o'rganilgan, dunyoning turli tillarida qator asar va maqolalar nashr etilgan.³

Abu Ali ibn Sinoning “Al-Ishorat va at-Tanbihot” asaridagi ilohiyotga doir qarashlari xususida:

Ibn Sino yashagan davrda islom dinining aqidalariga binoan tanosuh ta'limoti tanqid qilinib, tan olinmas edi. Islom dinida xuddi xristian dinidagidek, jonning tanadan tanaga o'tish ta'limoti inkor etilib, jon tanaga faqat bir marta kiradi, deb hisoblangan. Ibn Sino “Nurlanish”(As'haviya) asarida qayta tirilish va jonni tanadan tanaga o'tish masalasini ko'taradi. Bu masalani tahlil qilish uchun Ibn Sino ma'ad tushunchasini kiritadi. Ibn Sino ma'ad tushunchasini quyidagicha ta'riflaydi: “Ma'ad – bu narsalar va holatlarning dastlabki joyi bo'lib, narsalar va holatlar bu joydan ajralib keyin unga yana qaytib keladi” – deydi.

Ibn Sino ma'ad tushunchasining xilma – xil ta'riflarini ko'rib chiqadi. Bu masala bo'yicha O'rta asr mualliflari o'rtasida qarama – qarshi fikrlar paydo bo'ladi. Bir qism mualliflarning fikricha, ma'ad makoniga faqat tana qaytar ekan, boshqa bir qism mualliflar fikriga binoan, ma'adga ham tana, ham jon qaytadi.

“Nurlanish” asarida Ibn Sino tanosuh ta'limotining asoslarini tahlil qilib, ularga mantiqiy yondashadi. Ibn Sinoning fikricha, jon mohiyati bilan bog'liq bo'lmaydi va jon tanadan tashqarida ham mavjud bo'lishi mumkin. Demak, jon tana paydo bo'lishidan ham oldin mavjud bo'lgan 4 deb hisoblaydi. Ibn Sino deyarli barcha asarlarida jon, ruh, mumkin bo'lgan vujud kabi masalalarga doir asarlar yozgan. Jumladan, “Hayy ibn Yaqzon”, “Qush” risolasi, “ash – Shifo” ning “Ilohiyot” qismi, “Nurlanish” kabilardir.

Ibn Sino o'zining “Ash – Shifo” asarining “Ilohiyot” (Mahluqotlar va yaratish to'g'risida. Beshinchi sharh) qismida keltirishicha: “Insonlar tasavvurida maxluqot, ya'ni yaratilgan narsalar yaratuvchi deb atalmish narsa bilan bog'liqligi muhim ahamiyatga ega, chunki yaratuvchi maxluqotlarni yaratadi. Yaratuvchi yaratadi, bunyod etadi, ishlab chiqaradi, maxluqot(yaratilgan) esa yaratiladi, bunyod etiladi, ishlab chiqariladi. Bundan kelib chiqadiki, avval mavjud bo'lmagan narsa mavjud bo'lgan narsa tufayli shakllanadi. Ular aytadilar:

³ Ro'zmatova G, Qobilniyozova G., O'zbekistonda ijtimoiy fikrlar. (4 – son), 2003. 60-61 bet

⁴ O'sha asar., 62-bet

Maxluqot yaratilganidan so'ng, yaratuvchisiga ehtiyoji qolmaydi, hatto yaratuvchi mahv etilsa ham maxluqot yashashda davom etadi, xuddi quruvchi yo'qolsa ham bino saqlanib qolgandek.

Aksariyat kishilar quyidagilarni ta'kidlaydilar:

Agar Yaratuvchi Zot yo'qolib qolgan taqdirda ham dunyoning mavjudligiga zarar yetmaydi. Dunyo faqat shakllanish jarayonida, ya'ni y'oqlik borliqqa, reallikka aylanayotganligida Yaratuvchi Zotga ehtiyoj sezadi. Dunyo qachon Yaratuvchi Zotga ehtiyoj sezish uchun shakllanadi va yo'qlikdan borliqqa, reallikka aylanadi?

Ibn Sino esa quyidagilarni bayon etadi:

“Ular aytadilar:deydi, o'zining “Ishorat va Tanbihot” asarida – “ Agar dunyo mavjudligi uchun yaratilgan zotga ehtiyoj sezsa, har bir mavjudot shu jumladan yaratuvchi zot ham boshqa bir yaratuvchiga ehtiyoj sezadi va bu hol cheksiz davom etadi. Biz ushbu muammoning mohiyatini tushuntiramiz va qanday xulosaga kelishni ko'rsatamiz.⁵

Nasihat. Biz “yaratdi”, “yasadi, qildi”, “bunyod etdi” kabi atamalarni sodda tarkibiy qismgacha tahlil qilishimiz kerak, bizning maqsadlarimizga mos kelmaganidan foydalanmasligimiz kerak. Agar biror bir narsa avval mavjud bo'lmagan bo'lsa, va boshqa bir narsa tufayli shakllangan bo'lsa, biz uni yaratilgan ya'ni mahluqot deb ataymiz, uning boshqa yaratilganlar bilan tengligi yoki umumiyliigi, boshqa alohida xususiyatga ega ekanligi biz uchun ahamiyatga ega emas. Mavjud bo'lmagan narsa o'zi kelib chiqqan narsa tufayli xohish-istak yoki tabiat yoki tabiiy ko'payish, yoki umuman bulardan boshqa bir vosita yordamida shakllanadi. Lekin hozir biz bunga to'xtalmaymiz. Balki bular yaratilgan narsalar uchun ortiqchalik qilar. Yaratilganning teskari tushunchasi va uning mavjudligiga sabab bo'lgan narsani yoki birlikni yaratuvchi deb ataymiz. Bu muvozanatni isboti sifatida quyidagini keltirish mumkin. U (yaratuvchi) narsani biror bir vosita, harakat, xoxish-istak yoki tabiat yordamida yaratgan. Ushbu to'ldirishlarning keltirilishi harakat borlig'iga zid kelmaydi yoki ushbu tushuncha (tarkibi) takrorlanishiga yo'l qo'ymaydi. Ziddiyatga keladigan bo'lsak yaratmoq tushunchasi tabiatda bo'lgan tushunchalarni istisno qiladi. Kimdir tabiatan yaratdi (tabiat vositasida yaratdi) deyish mumkin va bu holat oddiygina yaratdi lafzi bilan ham ifodalanishi mumkin. Yaratmoq tushunchasining tarkibida xohish-istak tushunchasi mavjud. Kimdir aytishi mumkin (xohish-istagiga ko'ra yaratdi) ushbu holat “inson hayvondir” lafziga muvofiq kelishi mumkin.

⁵ O'sha asar., 269-273 – betlar

Yaratmoq tushunchasi yoki harakatni ifodalovchi boshqa tushunchalar yuqoridagidek bo'lsa, bizning maqsadimizga ziyon yetkazmaydi. Yaratmoq tushunchasi o'zida borliq va noborliq (yo'qlik) tushunchalarini o'zida jamlaydi. Borliqning noborliqdan shakllanishi uning tuzilishiga yoki xususiyatiga muvofiq keladi. Noborliqqa keladigan bo'lsak u yaratilganning (maluqotning) yaratguvchisi bilan bog'liq emas. Borliqning kelib chiqishiga to'xtaladigan bo'lsak u yo'qlikdan so'ng shakllangan ya'ni yaratguvchi zotning harakati natijasida emas, balki yo'qlikdan (noborliqdan) shakllangan. Borliqning yaratguvchi bilan aloqasi uning vojibul vujud emasligi bilan belgilanadi. Borliqning mavjudligi noborliq (yo'qlik) bilan kafolatlanadi.

To'ldirish va ko'rsatma. Endi fikrlab ko'ramiz, ushbu ikki shartning qaysi birida yaratilgan (mahluqot) yaratuvchi zotga bog'liqligi belgilanadi. Narsaning o'z o'zicha vojibul vujud bo'lolmasligi, boshqa vosita orqali bo'lishi mumkinligi to'g'risidagi tushuncha borliqning ikkiyoqlamali bo'lishi mumkinligini ifodalaydi: birinchidan, abadiy vojibul vujud boshqa vosita orqali, ikkinchidan, muvaqqat vojibul vujudning boshqa vosita orqali ifoda etilishi ularning "boshqa bir vosita orqali vojibul vujud" deb nomlanishiga sabab bo'ldi, ularni "o'z o'zicha vojibul vujud" deb atash xatolikka olib keladi.

Noborliq (yo'qlik)dan so'ng shakllangan tushuncha faqat bir holatni ifoda etadi va u abadiy boshqa bir vosita orqali vojibul vujud. Bu ikkala tushuncha boshqa vositaga qaram bo'ladi. Bu ikki tushunchadan biri ikkinchisiga nisbatan umumiy ma'noga ega bo'lsa, ushbu umumiylik xususiy holatdan avval namoyon bo'ladi. Tushunchaning xususiy holati esa umumiy tushunchaga taalluqli bo'lganda umumiy tushunchani namoyon qiladi, aks harakat bo'lishining imkoni yo'q. Agar noborliq uning mavjudligiga sabab bo'lmas va uning mavjudligi boshqa vosita orqali zaruriyatga aylansa, u holda ular o'rtasidagi aloqa mavjud emas ekanda? Ushbu bog'liqlik ikkinchi shart bilan shartlangan. Chunki ushbu holat nafaqat shakllanish, yaratilish paytiga taalluqli, balki bu aloqa abadiy davom etadi. Agar narsaning borlig'i noborliq (yo'qlik) tufayli shakllangan bo'lsa, ushbu borliq yo'qlikdan so'ng shakllangan holat bilan aloqador bo'lmas edi va u yaratuvchi zotga ehtiyoj sezmas edi.

"Nomavjudlikdan so'ng shakllangan borliqdan avval hech narsa mavjud bo'lmagan zamon bo'lib o'tgan. Lekin u o'tib ketayotgan va ayni paytda keladigan zamondagi jismlarning bir vaqtda mavjud bo'lishini ifodalovchi ikkilik birligining o'tib ketganligi bilan muvofiq kelmaydi", deya ta'kidlaydi Ibn Sino va "aksincha u "avval"ning "so'ng, keyin" bilan bir vaqtda mavjud bo'lmasligi va o'tib ketishida

mujassamdir. Ya'ni navbatdagi jism keyin shakllansa, undan avval o'tgan birlik nihoyalanaadi. Bu o'tish noborliqning o'zi emas, noborliq "so'ng, keyin" xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, o'tish (vaqtga nisbatan) yaratuvchi zotning mohiyatida ham yo'q. Chunki yaratuvchining mohiyati "avval", "endi" va "so'ng, keyin" ham mavjud bo'lishi mumkin. Noborliq to'xtovsiz davom etadigan va yangilanib turadigan xususiyatga ega. Ma'lumki, ushbu davomiylik bo'linmas mohiyatlardan shakllanadigan harakatlar soniga muvofiq keladi."⁶

Ibn Sino yuqoridagi fikrlariga shu asarida "Nasihah" va "Ko'satma"larni berishi bilan ularni to'ldirib borgan.

"Holatning o'zgarishsiz yangilanish mumkin emas. Holatini o'zgartirish kuchiga ega bo'lgan narsalargina holatni o'zgartirish mumkin. Men substraktni nazarda tutyapman. Ushbu aloqa harakat va harakat qiluvchiga ya'ni o'zgarish va o'zgaruvchiga, xususan, doimiy mavjud bo'lgan birlikka bog'liq bo'ladi. Bu holat bir doira tarafida muntazam aylanib turish holatidir. Bu davomiylik miqdorga ega, aks holda "avval" yoki uzoq bo'lardi yoki yaqin bo'lardi. Bu ikkalasi o'zgarishni aniqlab beruvchi miqdor hisoblanadi. Va bu harakat miqdori hisoblangan vaqtning o'zidir. Ushbu harakat miqdori masofani emas, sabab-oqibatni o'zida aks ettiradi.

Ko'rsatma. Har bir mahluqot yaratilishiga (shakllanishiga) qadar mumkinul vujud bo'lgan va uning yaratilish ehtimoli reallikka aylangan. Lekin ehtimollik yaratguvchi zotning boshqa jismlar ustidan qudratini ifodalab berolmaydi, ehtimolsizlik o'z-o'zicha bo'la olmaydi. Jismning mavjudlik ehtimoli yaratuvchining narsa ustidan qudratidan boshqa tushunchadir. Mavjudlikning ehtimoligi o'z-o'zidan g'ayri aqliy bo'lib, uning mavjudligi substratda namoyon bo'lmaydi, aksincha u o'zaro munosabatda bo'lib, substraktga ehtiyoj sezadi. Yaratiluvchi narsalar mavjudlik va substrakt narsalar layoqatidan oldin bo'ladi.

Jism boshqa bir jism bilan ko'plab sabablar masalan, vaqtli va fazoviy ketma-ketlik ta'siri natijasida, sabab-oqibat munosabatiga kirishishi mumkin. Lekin biz ulardan borliq afzalliklaridan kelib chiqadiganini tekshirishimiz kerak, bunda ikkita jism bir vaqtda mavjud bo'lishligi istisno qilinmaydi. Agar biror jism boshqa bir jism tufayli shakllangan bo'lsa ham ikkinchining mavjudligi birinchi bilan shartlanmaydi. Ikkinchi jism mavjudlikka ega bo'lmasa, birinchi jism mavjud bo'lolmasdi. Ya'ni birinchisi ikkinchisi tufayli shakllangan. Ikkinchi jism esa birinchisi bilan shartlangan va uning mavjudligi ikkinchisidan kelib chiqqan. Bunga misol qilib quyidagini keltirish mumkin: "Men qo'limni harakatga keltirdim va kalit

⁶ Abu Ali Ibn Sino. "Al-ishorat va at-tanbihot" (Nasridin at-Tusiy sharhi) Qohira 1365. – B 337

harakatlandi (buraldi)”, yoki: so’ng kalit harakatlandi. Lekin quyidagicha aytish mumkin emas: “kalit harakatlandi va mening qo’lim harakatlana boshladi” (yoki: so’ng mening qo’lim harakatlana boshladi), vaholanki, qo’l va kalitning harakati bir vaqtda sodir bo’ladi. Bu mohiyatan ketma-ketlikning o’zidir. Jismlarning holati uning mohiyatiga muvofiq tarzda o’zi kelib chiqqan jism holatidan kelib chiqqan. Bu mohiyatan bog’liqlikdir. Jismlar noborliqdan so’ng mavjud bo’ladi, agar noborliq sababdan uzilib qolgan bo’lsa, u mavjudlikka ega bo’lmaydi. Boshqa narsa orqali shakllanuvchi jism mavjudli (borliq) ka ega bo’lmasa, mavjud bo’lmaydi. Mavjudlik (borliq) ning oqibati sababga bog’liqdir, sababning shakllanishi tabiat, biror bir tashqi omil yoki kimningdir irodasi tufayli ro’y beradi. Ushbu sabab dolzarb sababga aylanadi. Masalan, duradgorning bolg’aga, yog’ochga yoki yordamchiga ehtiyoji, insonning ozuqaga yoki yoz fasliga ehtiyoji kabidir. Agar sabab dolzarb sababga aylana olmasa va uning mohiyati shakllanmasa, oqibat kelib chiqmaydi. Agar tashqi to’siq bo’lmasa, yaratguvchi o’z-o’zicha mavjud bo’la olmaydi. Lekin u mohiyatiga ko’ra sabab bo’la olmaydi va oqibatning mavjudligi yuqorida keltirilgan holat mavjudligiga bog’liq bo’ladi. Bunday holat paydo bo’lganda, tabiat kimningdir irodasi bo’ladimi, oqibatning mavudligi zaruratga aylanadi. Agar u bo’lmasa, noborliq (yo’qlik) zaruratga aylanadi. Agar jismlar holati turli xil sharoitda bir xil bo’lsa va oqibatga ega bo’lsa, ushbu oqibat abadiy undan kelib chiqadi. Agar jismni undan avval noborliq bo’lmaganligi uchun yaratilgan deb atamasak, jismlar nomi uning mohiyatini tushunishda qiyinchilik tug’dirmaydi.

“Bir narsadan hech qanday qurol moddiyat va vaqt vositasisiz boshqa bir unga bog’liq jismning mavjudligi kelib chiqsa, buni yaratish (ilohiyot) deb ataymiz. Muvaqqat noborliqdan avval o’tgan narsa vositachiga ehtiyoj sezadi. Yaratish darajasi moddiylikdan va ma’lum vaqtda shakllanish darajalaridan yuqori turadi,⁷ deb e’tirof etadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Ibn Sino o’zining boy va serqirra ilmiy merosi bilan keyingi davr Sharq va G’arb madaniyatining rivojiga katta ta’sir ko’rsatdi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari keyingi faylasuf olimlarning falsafiy ta’limotlariga katta ta’sir ko’rsatdi. Buyuk faylasuflarimiz ilgari surgan fikrlari bugungi kunda o’z isbotini topmoqda. Buyuk yurtdoshlarimizning o’zlarining ilmiy-nazariy tadqiqotlari, tajribalarida tabiatdagi barcha hodisalar muayyan tabiiy qonuniyat asosida yuz beradi, tashqi kuchning ta’siri uni izdan chiqarishi mumkin,

⁷ Abu Ali Ibn Sino. “Al-ishorat va at-tanbihot” (Nasriddin at-Tusiy sharhi) Qohira 1365. – B 338

degan xulosaga keladi. Bu bugun o‘z isbotini topgan haqiqatdir. Insoniyat tabiatdan foydalanishda tabiat qonunlariga emas, aksincha, shaxsiy manfaatlariga asoslanib faoliyat ko‘rsatishi oqibatida tabiatdagi muvozanatning sezilarli darajada buzilgani, ya’ni, dunyoning turli burchaklarida tabiiy ofatlar: suv toshqinlari, zilzilalar, o‘rmon yong‘inlari va boshqa shu kabi talofatlarning ro‘y berayotgani hech kimga sir emas. Inson tabiiy muhitga ta’sir etar ekan, uning o‘zi ham “aks ta’sir”ga duch kelmoqda.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – T.: O‘zbekiston, 2016.
2. Abu Ali Ibn Sino. “Al-ishorat va at-tanbihot” (Nasriddin at-Tusiy sharhi) Qohira 1365. – B 338
3. Диноршоев М. Абу Али ивн Сина. Избранные произведения: – Душанбе, Ирфон, 1980
4. Jurayev, S. S. O. G. L. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA BORLIQ MASALASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(8), 12-14.
5. O‘G‘Li, J. S. S. (2021). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA AXLOQ MASALASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.